

Ivo Andrić elbeszélései

Muharem Pervić

„Ilyen volt ez a mi látóhatárunk: minden ragyogóan fényes és terjedelmes, de semmi sem világos és megközelíthető...”

Ivo Andrić

Hová és milyen messzire kellene visszanyúlni, hogy eljussunk az emberi rejtély forrásáig, hogy föltárjuk annak az „ez volt ám a világ”-nak az alapjait, melyben az ember nem ismer bűt, bajt, gondot, nem érezné magát veszélyben, s amelyben nem súlyosodna rá „a lét fájdalma”? Valamikor régen, és — mivel az ember olyan magatehetetlenül csöppent ide erre a világra — úgy látszik, feneketlen mélységekbe veszett az emberi sors értelmének fonala. Ha már arra van hivatva, hogy minden dolgok mércéje legyen a földön, honnan mégis az idegenség érzése benne, mért kísérti a bűnösök és kárvalottak sorsa, mintha ártatlanul, büntetlenül nem is lehetne élni.

Mi az, ami ebben az állandó és örökké éber sötétségben nem engedi Alidedát és Mustafa Madžart elaludni: honnan Ćorkannál azok a váratlan és fájdalmas mennybemenetelek: egyáltalán, mi az igaz és mi a talmi, mi az álom és mi a valóság, mi „a való világ az élő emberekkel, vagyonban és erőben és hatalomban, pénzben és számításban kifejeződő viszonyokkal, és mi a világ tükörképe minden gazdagságával, szépségével és örömeivel?” (Panorama) És egyáltalán mit tudunk mi az emberekről, akik pedig itt járnak el mellettünk. „Mindegyikükben benne van ez az egész lángoló mindenség, de valamennyien és együtt eltűnnek benne mindazzal egyetemben, amik és amit akarnak. Senki sem ismeri egymást, senki nem is gondolja, nem is sejtí, mi történik abban a hozzá annyira hasonló lényben, mely ott van tőle három lépésnyire.” (Žena na kamenu — Asszony a kövön) Kicsoda Marta L., ez a negyvenéves operaénekesnő, aki úgy nyújtózik a

forró augusztusi napon, akárcsak valami kőből faragott hercegnő egy szarkofág tetején, fekszik, és maga körül ismeretlen színeket és illatokat áraszt, permetez, és a forró kőbe merevült tájképebe beleviszi még mindig karcsú és ápolat testének harmóniáját és kifejezőerejét.

Széles a világ, tele van szépséggel, virágos udvarokkal — kendőt hímeznek bennük a lányok és leselkednek ki az országútra —, szökőkutakkal és mindenféle mással, ami szemnek, száznak ingere, és mégis leginkább sírás meg jajszó visszhangzik benne. Honnan van ez és miért, miféle kínok és keserűség gyötrik a fényes arcú széptevőt, Mehmedbeg Biogradlit? Miféle kísértet, erő ez, vagy mi, mely nem is holt tárgy, nem is élőlény, nem is eszme, melynek sem alakja, sem kora nincs, s amely — úgy látszik — csupán önmagával magyarázható és elhatárolható, de betölti a világot és egy *mindent átfogó kérdőjel alá vonja?* Mi az a Valami, ami megmarad minden okoskodás alján, minden megismerés után, mi az, ami sohasem eléggé világos és tudatunkkal megközelíthető, de ami nem szűnik meg nyugtalanítani létünket. „Az igazság kérlelhetetlen vizsgájának kellene alávetni mindent, nemcsak a mesét, hanem minden mást is, amit valóságosnak és igaznak tartanak, pedig nem az. Mik vagyunk valójában, mik vagyunk mi ezen a főnyelen?” (Na obali — A parton)

Ezek a kérdések teszik Andrić egész mondanivalójának alfáját és omegáját, mindannak, amit elmond az életről, az élet értelméről és logikájáról.

A világ dolgai, minden, ami létezik a világon, Andrić számára mindig valamivel több, és több is akar lenni annál, ami valójában. Semmi sem engedi magát alávetni a puszta szószerintiségnek, a hétköznapi, gyakorlati egyértelműségnek, minden több akar lenni önmagánál akár egy hajszálnyival is, felölteni jövője távlatának, törekvéseinek, akaratának palástját. Prozájában ezért a való világot nemcsak a tapasztalat, a szemmel látható tények képeiből állítja össze, hanem ugyanilyen arányban abból is, amivel a tények önmagukat kiegészítik és túlhaladják; az anyagból, igen, de azokból a nehezebben számbavehető indítékokból is, melyeket minden élet magában foglal és amit maga körül áraszt. A szemnek könnyű meglátnia azt, amitől a lélek kicsordul; és néha nem tudni, mi a valódiabb: a valóság-e, vagy az illúziója, a világ tükörképe, vagy maga a világ. Előfordul „az olyan ünnepélyes pillanat, amikor a tárgyak lángot vetnek, életre kelnek, és amikor minden mozgó lény kettőssé válik, és szegletes, sötét vonásai körül, arcának megnőtt mását hordja fényből és ismeretlen fluidumból. Akkor a házuk előtt hallgatagon pőfékelő emberek a dohányfüstben ismeretlen és meghalt emberek kísértetét láthatják, és felfoghatják azokat az üzeneteket, melyektől elnémul és meghal az ember”. (Mila i Prelac — Mila és Prelac) És a dolgok árnyai mintha kézzelfoghatóbbak lennének maguknál a dolgoknál; mint ahogy a Panorama világa is, melyben messi városok, bástyák, a tenger képei váltakoznak, a kisfiúnak valóságosabbnak mutatkozik az egyhangú és szegényes kaszabánál.

Az élet rejtélye éppen itt kezdődik Andrić számára, itt, a kézzelfoghatóság fölött egy arasszal, „a gyakorlati élet vonalától följebb és mégis szerves egységben vele”, „a fantasztikum éghajlatában, melyben határozatlanul keverednek a valóság és a látomások vizei, a mindennapi élet legközönségesebb dolgai pedig az álom színében és intenzitásával ragyognak”. Semmi sem lehet eléggé megüledett és elszigetelt; valahogy minden keveredik egymással, áthatja egymást: a szó és a hallgatás, álom és valóság, sejtelem és bizonyosság, öröm és keserűség, múlt és jelen, emlékek és vágyakozások. Vajon az a csodálatosan szép eset Marta L.-lél és Matijá-

val, az ötvenéves koldussal és napszámossal valóban úgy játszódtott-e le, ahogy az Martának rémlett; vajon az öreg megfakult szemei valóban megakadtak-e az asszony felemelt lábaszárán, melyet a szél kitakart, és valóban úgy hajolt-e meg előtte, mint a kivénhedt piniák túleveleivel beszórt „útmenti kápolna előtt”? Erről Marta akkor sem tudott „számot adni magának, hát még ma, több mint harminc év után. De tudja ma is, ugyanúgy, mint akkor, hogy maga vetett hirtelen véget annak a nem mindennapi pillanatnak, mely előtte is, utána is egészen valószínűtlennek látszott, és amely valahol e két valószínűtlenség között mégis olyan életszerűen és bizonyosan létezett, mint akármelyik, más, mindenkitől tudott, beismert eseménye életének”. Žena na kamenu — Asszony a kövön)

Ha Andrić elbeszélő művészete igen következetesen ragaszkodik az ellenőrzött tényekhez és részletekhez, művészete mégsem a tényeket képviseli, hanem azok logikáját, azt, amit — mint ahogy Wittgenstein mondja — nem is lehet képviselni, vagy pontosabban: nehéz következetesen képviselni. Felfogásának és világerzésének metafizikus jellege élet- és valószerűségét abból meríti, hogy megbízható és földszagú adaton alapul, mind-egy, hogy a történelmi keret kényszeríti-e hitelességre, vagy pedig a jelenségek és tárgyak leírása.

Különben a dolgok és élőlények közötti határt, akárcsak minden más határt, Andrićnál szinte lehetetlen megszabni. Nemcsak hogy a hidak, hegyek és vizek élnek és élőlényekként viselkednek, hanem az élőlények is elveszik tulajdonságaikat. A szökőkút leírása a Sinan-kápolna udvarában, egyformán vonatkozik az öreg és a szökőkút élettörténetére. A kút vize nem szökik a magasba, „hanem rövid kapaszkodás után visszafordul, körül folyja a márványalmát, és visszahullik a kerek medencébe. Így aztán a szökőkút nem sérti a szemet a víznek azzal a tehetetlen erőlködésével, hogy minél magasabba emelkedjék, és aztán, a kérlelhetetlen törvény szerint, visszahulljon a fáradtság és az esés képét adva szüntelenül, hanem nagy trópusi virágnak látszik, mely a hegyen kibomlik, és láttatni engedi ezüstös kelyhét, és se nem hervad, se nem virágzik el. A mohától zöld medencében sötétedik a víz; két piros halacska úszkál benne, mint két titkos, meg nem fejtett betű”... Ugyanilyen halk és nem tolakodó Alideda halála, és valami ugyanilyen megmagyarázhatatlan maradt utolsó órájának szemtanúi: barátai, a dervis és a szoft fájdalomnak mélyén. Hasonló eljárással alkotja meg Andrić azt a hatalmas erejű, egyszerre tragikus meg groteszk képet Ćorkan haláláról a *Mila i Prelac* című elbeszélésben. A tövig lerombolt falon a nem kevésbé esett Ćorkan ül, és a nappal együtt dudorássza egy dal kezdetét, melyet valaha tudott. Apró felhőcskék és Ćorkan csuklása zavarja csak őket, s tán az a körülmény, hogy Ćorkan az egész dalból csupán két szót tud: Akšam geldu... „Ezt a két szót... és ez nem sok. Ezt a két szót a sok milliárd kimondott és ki nem mondott emberi szó közül a legkisebb lehelettel ejtette ki, és anélkül hogy ajkát mozdította volna. Ez semmi. Ez a dudorászás egyenlő a halottak szinte tökéletes, állhatatos és egyértelmű hallgatásával...” És csak ekkor, a halál tőszomszédságában, „érezte meg a kimerült, kiégett Ćorkan, hogy végre megérte azt, amiről mindig álmodozott, amire örökké vágyott: hogy nagy és magános ember legyen, a szerelmes és hős férfi, karcsú, délceg, kemény...”

Andrićyal foglalkozó terjedelmes esszéjében Petar Džadžić, szerzőnk egy fiatal kritikusa, joggal veti fel a kérdést, honnan van az, hogy „ekora életszerűség és erő tör fel valami olyanból, ami látszólag egyszerű, szürke tájképként, a maga szűkszávúságával, szárazon, egyhangúan vonul el szemünk előtt”. És valóban. Mondjuk, Andrić *Letovanje na jugu* (Délvidéki nyaralás) című elbeszélésében az elején minden úgy fest, hogy az el-

beszélés semmivel sem jut tovább egy vasárnapi tárca színvonalánál. Lemondva arról, hogy a szófűzés paradoxonaival vagy művészkedéssel hódítson, Andrić annyira egyszerűsíti a mesét, hogy úgy tetszik, minden pillanatban széthullik és elmerül a képzeletszegény faktográfia örvényében. Ámde ez a meztelen valóság, ezek az egyszerű tények — ha egyáltalán így nevezhetők — váratlanul értelmet nyernek, és ezt az egész redukált valóságtöredéket valami távoli és drámai sejtelem kezdi áthatni. Esemény helyett mást kapunk: végtelen lehetőséget arra nézve, hogy mi minden történhet vagy történhetett volna.

Igen-igen nehéz megrajzolni ezt az egész andrići prózára és annak szerkezetére jellemző páforgulást. Oka pedig éppen e próza őseredetiségében, elemi erejében és egyszerűségében van, melyet tulajdonságánál fogva, a torzítás veszélye nélkül szinte nem is lehet tovább és a végtelenségig boncolgatni.

Itt minden hihetetlenül összeillik és egymást támogatja, az irreálist és a tudattalant a tények és a kézzelfoghatóság teszik valószerűvé és egészítik ki, ezek pedig a hallucinációt, a rémlátást, a látomást erősítik, bizonygatják. Megszabják egymást mértékét, egyik a másikat emeli nélkülözhetetlen, indítékaiban, ösztönzéseiben és átalakulásaiban többértékű valóságelemmé, melynek realitása kimeríthetetlen, és csak akkor van összhangban önmagával, ha a többivel is összhangban van, és fordítva.

Andrić prózájának a szavakkal takarékoskodó, szókincsben nem túlságosan gazdag nyelvezete az anyagba való természetes beleilleszkedésével nyer ugyanúgy, mint ahogy az Andrić-mű szerkezeti fogyatékoságai is elvesznek, mellékessé válnak népies kifejezőmódjának, szó- és mondat-szerkesztésének, bölcselkedésének eredeti régiességében. Ennek az írásművészetnek a titokzatossága és bölcsessége nem spekuláción alapul, s nem is holmi hihetetlen esetekből és összeütközésekből ered, hanem a szavak, mondatok és tények rendkívüli szigorú és okszerű belső megszervezéséből és sorrendjéből; a szavak olyan viszonyba állításából, mely kifejezőerővel ruházza fel őket, és a „testet öltött tény” funkcióját kölcsönzi nekik; abból az észrevétlen ügyességből, mellyel a dolgoknak és eseményeknek képletes értelmet ad. Andrić képessége, hogy akkor is uralkodjék magán, amikor hősei már az örület határán vannak, belső rendezettség és egysége prózájának, melyben minden az egy helyre összpontosított érzelmi hatásnak van alárendelve, nyugodtsága és szűkszavúsága — mindez az elvek és a meggyőződés emberét tárja elénk, olyan egyéniséget mutat, akinek hinni lehet, és ez javára van prózája „komolyodásának”, illetve legalább valamilyest nyhíti a műveit látható metafizika artisztikumát.

Ha Andrić definícióját kutatjuk az életről, ha bölcséletének jellegét akarjuk kimutatni, megállapíthatjuk, hogy világfelfogása szókratészi; én tudom, hogy a világ és az emberek legtöbb dolgát nem ismerem és nem értem; ha látom is okaikat, nem szűnnek meg nyugtalanítani és csodálkozom rajtuk. Még az olyan jelentéktelen hétköznapi dolog is, mint amilyen a vidéki szállodák unalma és mélabúja, „ez a belőlük áradó időtlen nyomorúság”, lám, még ezt sem lehet „semmivel sem eléggé megmagyarázni”. Hogy lehetne akkor ezt a széles, nagy világot ezernyi arcával — minden új és ismeretlen benne —, és fölfedezni a gyilkos kórt a kedvesben, felfogni azt az elhallgatott, elgondolkozó, kimondhatatlan tapasztalatot, „melyet a sokat szenvedett emberek rejtett kincsként őriznek magukban, és amely csak néha-néha, öntudatlanul tükröződik tekintetükben, egy-egy mozdulatukban, szavukban”... Andrićnál mintha nem is lenne kétségtelen határozott gondolat. Mivel rendkívüli tisztelettel viseltetik az

élet jelensége iránt, rendszerint nem szánja rá magát a dolgok megmagyarázására és elhatárolására. Hogyan is tehetné? Ha egyetlen nyomorúságos emberi porhüvelyben annyi és olyan tűz és lelkesedés van, ha az emberi tömlőcökben is a megismerés kincsei rejtőznek, mi lehet „ó, mindenség, a te ismeretlen, határtalan magasságaidban, azon a kék égi sátron túl”, hát még „mit hordoznak méhükben a világuři kódok és az égen suhanó megannyi üstökös”. (Sunce — A nap)

Igy aztán nem nehéz megérteni, hogy az élet Andrić adta legteljesebb meghatározása és képlete miért éppen mindenfajta definíció és képlet használhatóságának tagadása. Prózájának nincs is olyan igénye, hogy megmagyarázza a világ minden történést, hogy mindenről, ami van, megmondja, hogyan, miért, honnan — hanem inkább azt szeretné kimutatni és bizonyítani, hogy ha az emberről van szó, a dolgok sohasem egészen világosak, soha sincsenek egészen rendben. Innen van Andrić mondatainak az a széles áradása, levegőssége, de minden konfúzió és merevség nélkül. Innen a gondolat és érzelem közvetítésének az a sokféle lehetősége, útja és ösvénye, de személytelenség és szenttelenség nélkül, innen van az, hogy sorompó oly kevés, szabad látóhatár pedig oly sok van mondataiban. Könnyű észrevenni, hogy Andrić mondata, hacsak nem egyenes tagadása a határozott állításnak, ezt az utóbbit egy olyan nyelvi fordulattal kerüli el, hogy a szóbanforgó tárgyról vagy élőlényről megmondja, hogy az mi nem, és csak ennek alapján feltételezhető és állapítható meg, micsoda valójában. Az ember leggyakrabban „se nem jókedvű, se nem szomorú”, a ház „nem nagy, nem is kicsi”; vagy a viszonylagosság másféle formái: „... valamikor négy-öt gyerek is élt a házban az emberrel. Az ember meghalt, a gyerekek közül is meghalt *egynémelyik, némelyik* meg férjhez ment, megnősült, vagy elveszett *valahol* a nagyvilágban...” (Prozor — Az ablak); vagy: „... Többé már eszébe sem jutott, honnan van ez nála, mikor kezdődött, sem az, miért és hogyan, és van-e rá igazi oka; csupán azt tudta, hogy egy sötét, titokzatos valamit hordoz magában.” (Smrt u Sinanovoj tekiji — Halál a Sinan-kápolnában); vagy: „Egy ilyen este és egy ilyen szállodában kötöttem vele ismeretséget; kellemesnek nem mondható ez az ismeretség sem, de kétségtelenül *se nem közönséges, se nem hétköznapi*” (Znakovi — Jelek); „Nem tudta, mi van vele, sem azt, miért van ez így, de érezte, hogy valami súlyos, mozdíthatatlan és makacsul jelenlévő baj feküdt mellére, és segítség nincs.” (Mila i Prelac) „Azon az ég felé fordított arcon nem volt semmi örületre valló, inkább valami rettenetesen fájdalmas és mártírszerű volt rajta.” (Anikina vremena — Anika éve)

Andrić azonban hangsúlyozottan kizárólagos, amikor megállapítja, hogy mennyire illetéktelen és mennyire nem képes megérteni és megmagyarázni bizonyos emberi dolgokat. Ilyenkor, óvatosságból, többszörös tagadással él: „Senki nem ismer senkit; sohasem tudtam meg, hogy mire voltak jók apámnak, ennek a régies felfogású fanyar embernek, ezek a közös családi esték” (Prozor); „Semmivel sem magyarázható meg eléggé ez az unalom...” (Znakovi); „Senki sem tudja, milyen művésszel, sem azt, hogy miért és hogyan...” (Na obali); „Nem állíthatjuk határozottan, és valójában nem is tudott senki semmit, de mindig érezte, hogy van valami kellelenség az új pap és a hívők között...” (Anika éve)

A tapasztalat és az értelem révén bármennyire megvilágosodott is, az élet Andrić számára egy kissé mindig zavaros és érthetetlen maradt. Minden társadalmi és természeti törvényszerűségével, történelmi és biológiai szükségszerűségével meg korlátozottságával, összes okszerűségével, tényei-vel és magától értetődőségével, a világ Andrić szemében mégiscsak egy igen durva vázlata a körfogásnak és mozgásnak, az anyagnak, melytől az egyes ember sorsában furcsa és egyedülálló módon jelentkezik az eltérés; esze-

rint az ember és egzisztenciája nem más, mint egy soha be nem fejezett rejtős oldalán nyitott szintézis. Andrić prózája éppen ezzel a még mindig érvényes dilemmájával tartós érvényű, és kérdésfelvetésének nyíltságával élő és világító; a kodifikált, halott tudás hiányával, mely — mint minden tisztán emberi dolog — idővel elavul; bölcs tartózkodása révén, élő, viszonylagosságával úgyszintén, amibe végső soron minden igazság torkollik; ez a próza az emberi lét értelméről és céljáról feltett okszerű és belső sugallatú kérdések összességéből ölt alakot. Korunk szenzibilitásával rokon, méghozzá azért, mert kétségbe vonja, hogy az ember és életsorsa akármiféle sémákra is leegyszerűsíthető, belekényszeríthető bármilyen éles észre valló spekuláció kereteibe, és bármennyire is józan ész kategóriáiba; ez a próza tartósságát annak köszönheti, hogy nem egy történelmi korszak vagy bármely más kor igazságának fölfedezése a szándéka, hanem csak alkalma és ihletője akar lenni az igazság keresésének, az igazság problémája felvetésének.

„Csodálkozunk”, olvashatjuk *Ekskurzija* című elbeszélésében, „amikor látjuk, hogy az életben — amit valóságnak nevezünk — két rokon lélek és mindenben hasonló embernek mennyire különböző életútja lehet. Ez a különbség esetleg még nagyobb is az életnek abban a részében, amit álmoknak nevezünk (mert az álom is része az életnek). Ha hiba, és kegyetlen hiba azt mondani, hogy minden ember érdeme szerint jár az életben, százszor rosszabb lenne azt vallani, hogy minden embernek olyan álmai vannak, amelyeket megérdemel.” Andrić feltételezése a világ és az emberi természet végtelenségéről, kimeríthetlenségéről és változatosságáról, a külvilágnak a bősöre, az emberire való visszahatása bonyolultságáról és sajátosságairól — mindez azt eredményezte stílusában és nyelvében, hogy mindenről takarékosan és tartózkodóan beszéljen; arról, amit lát és amiről valamicskét tud — keveset, másról semmit vagy majdnem semmit, és sohase kizárólagosan, kivéve a kizárólagosság tagadását. Valami nem mindennapi méltóságteljesség és erő van abban a megmerevedett nyugtalanságban és görcsbe szorult szorult szorult állapotban, mely minduntalan előtör látszólag hideg, sziklába vájt mondataiból. Csak a legszükségesebbek vannak meg benne, és mély, mert meg van fosztva a mélység látszatát keltő pótszerektől. Ez a próza „egy intenzív és egyedülálló emocionális mező” területére vezet be az olvasót, melyben mint egy üvegharang alatt saját létének jelzéseit hallja.

Ha Andrić művészete tényének jelentését, nem pedig eredetét vesszük szemügyre, világossá válik, hogy ez a művészet történelem feletti, illetve, hogy egy kissé minden kor magáénak mondhatja, de egyik sem teljesen; ez a mű sohasem volt kizárólag avantgardista, ám minden ilyen csoportosulásnak szüksége volt rá, vagy legalább nem volt útjában.

A tényekkel könnyebb, mint nélkülük, de önmagukban sokszor nem elégségesek ahhoz, hogy teljesen megmagyarázzák az általuk előidézett következményeket az egyes ember életében. Andrić empirizmusában bennefoglaltatik a tények ilyen fogyatékosága, úgyszintén jelentőségük változékonysága a sokféle életösszefüggésben. Az a pedantéria és megbízhatóság, az a szigorúság és precizitás, mellyel Andrić a tényekkel bánik, a racionálishoz közelíti, de a tények elegendő volta, állandósága és jelentőségük kizárólagossága tekintetében vallott szkepticizmusa elválasztja tőle.

A szcientista szellem, ez az, ami iránt Andrić kezdettől fogva tisztelettel és megértéssel viseltetett, de ez a szellem nem volt elegendő, hogy elnyugtassa azt az izgalmát, mellyel a világ dolgait nézi. Sem a bölcsélet, sem a jogtudomány, melyek tanulmányozásának élete egy részét

szentelte, számára nem tudtak megnyugtató feleletet találni az ember kérdéseire és sorsának paradox mivoltára, és nem tudták eltávolítani azokat az idegen és sötét foltokat sem, melyeket az élet fordított feléje. Ha már nem törekszik tagadni az élet értelmét és ésszerűségét és a világ törvényeit, melyek ezt magyarázzák, Andrić hiszi, hogy az egyetemes élet problémája nem is merül ki, nem is végződik és nem is oldódik fel bennük. Ha nem ezoterikus, Andrić nem is egzoterikus; mert ismeri az oksági elvet, az „eset” és a paradoxon neki természetellenes jelenségek. A világ az ő szemében nem káosz, nem is végtelenül valami, nem hangyaboly, nem is játék, bár hasonlít mindekre. Valamennyi történésnek az ő szemében megvan a maga oka, hatása, logikája, ám a nehézség az, hogyan lehet kiemelni őket „objektív” kölcsönhatásukból. A racionalista a világ objektív törvényeinek létezésében kiutat és menstvárat talál, Andrić ezekben az emberi egzisztencia új, nagy megpróbáltatását látja. Megmentenek bennünket a káosztól és a vak ösztönöktől, igaz, de a „törvényszerűségek” ugyanakkor nem igaznak-e le bennünket? Nem fázik-e az ember — és éppígy a dolgok is — a „törvények börtönében”, hiszen ezek *in primo* a világ törvényei, s csak *in secundo* az emberéi! Ahogy Andrić fiúcskájának életét — ez a fiú egész gyermekkorát a folyóparton töltötte, és megismerte annak valamennyi változását —, minden életet elkísér az a kívánság, hogy valami rendkívüli történjen, ne csak a szükségszerű, valami, ami megbontaná a táj egyhangúságát és az évszakok, a szokások megkövült rendjét, ami „meglepne, elvakítaná a szemet... újdonságával és szépségével...”

Az anyag örökkévalóságának és a tér meg az idő végtelenségének törvényei, bár magába foglalja az embert is mint az anyag megszerveződésének egy formáját és szerkezetét, nem szabadít meg a „lét fájdalomtól”, mert egyik a másikat nem feltételezi, hanem meghajol előtte, és kizárólagossága keretében valósítja meg viszonylagos szabadságát és önállóságát. Gyenge vigasz a halandónak az, hogy a halál bizonyos, és hogy semmi esetre sem fogja elkerülni. Ha az értelem büszke is rá, hogy fölfedezte és megfogalmazta a szükségszerűséget, azokban a végtelen lelkiállapotokban, amelyekben Andrić hősei legtöbbször vannak, a társadalom, a természet törvényeitől vagy bármi más determinációtól az egzisztencia mégis gúzsba kötve és veszélyeztetve érzi magát. Mint ahogy Hérakleitosz mondja, az emberek nem értenek egyet a mindenségben uralkodó értelemmel, pedig a mindenséggel szüntelen kapcsolatban vannak, mert ha a föld vízzé válik — ez a föld halála, akárcsak a víznek a halál, ha levegővé válik, a levegőnek, ha tüzzé, az embernek, ha földdé lesz, a világ egészének pedig mindez csak az anyag elpusztíthatatlansága és átalakulása törvényének az illusztrációja. Ezen a ponton ütközik össze a világegyetemi hovatarozás és a világ relációja meg az ember teogonikus befejezettsége, itt szakad el egymástól anyag és értelem, lélektan és fizika, tudat és világ.

Ám ha történetesen nem értünk egyet a „mindenségnek” ezzel az „értelmével”, ha nem fogadjuk el a világot a történelem világának, az egyén szabadságát és függetlenségét a korlátok megválasztása szabadságának, akkor nem fogadhatjuk el sehogy sem; akkor a szabadság egyenlő lesz az önkénnyel, a bátorság a fatalizmussal, az idő kínálkozó csúszda lesz, melyen levetjük magunkat, a világ gyönyöreinek élvezete pedig öngyilkosság, mely Mehmed Biogradli, Mustafa Madžar vagy Alija Džerzelez „mérgezett” lelkét is beárnyékolja.

Így aztán Andrić hőseinek szemében a világ idegen és abszurdá válik, méghozzá két egymásnak ellentmondó okból: először is azért, mert az ember, lényege szerint, nem képes magát törvényekre visszavezetni, bármilyen jók legyenek is, és másodszor: mert annak a társadalomnak, amely-

ben az emberek élnek, nincsenek „jó törvényei”, sem az erkölcsi és más értékek latolgatására szolgáló tárgyilagos mércéi, s emiatt aztán lehetetlen az életet megfelelőképpen berendezni.

Abszurd dolog megbékélni a halállal, de semmivel sem kevésbé abszurd rövid életünket a basák és vezirek, illetve egy erőszakon és törvénytelenésen alapuló társadalom kényétől-kedvétől függővé tenni. A primitív török pasalik valóságával, a történelmi világgal való elégedetlenség ily módon az ember általános földi helyzetével való elégedetlenségévé nőtt. Egy konkrét lázadás társul a metafizikaival, annál az egyszerű oknál fogva, hogy csakis az örökkévalóság létezése esetén lehetséges eltérni a nyomorúságos mindennapokat. Csakis ebben az esetben, az örökkévalóság esetében lenne Andrić hősei számára a remény indokolt.

Mégsem mernénk azonban állítani, hogy Andrić hőseinek ez a kettős lázadása az evilági élet elve elleni lázadás; ellenkezőleg, ennek a lázadásnak inkább az a mélységes vágy az ihletője, hogy uralkodjanak az életen, annak szépségein és örökkévalóságain. Alicéda sztoikus erkölce: az élet szépségeiről és áldásairól való lemondás, a tartózkodás, inkább a világ megigéző hatalmától való félelem eredménye, semmint azé a meggyőződésé, hogy nincs mit keresnie a földön. Andrić hősei szidják az életet, pedig ez csak életszeretüknek és nagy törődésüknek az ellenképe, ugyanúgy, mint ahogy Alicéda és a többiek tartózkodása a testiségtől és a világ érzéki élményeitől tulajdonképpen túlzott érzékiségüktől való menekülés.

És abban a percben, amikor boldogok, a szenvedély és a bódulat útjain sodródnak, mint Corkan a sváb nő iránti szerelmében, az a gondolata, hogy ez az egész boldogság és létezés csak egy pillanatig tart, és hogy minden órában vége szakadhat, eltűnhet, ez teszi, hogy törekenységük és végességük elleni tehetetlen lázadásukban, a halál elleni lázadásukban, mely várja őket, és amely jelen van minden emberiben és emberfelettiben, nekiesnek annak, ami nekik a legkedvesebb. A valósággal nem értvén egyet, természetük kifejezett érzékiségét nem cserélték fel semmilyen, a transzcendentálisba: istenbe vagy a túlvilági mennyországba vetett hétpróbás hittel. Kis eszük arra oktatja őket, hogy „az élet csak egy pont az időben... és a test, egész mivoltában, a bomlás és rothadás tárgya. A lélek is, a test is, a halál utáni dicsőség is — mindez álom, füst és feledés”. A világon pedig mindenféle van. „Minden. Elképzelni is sok, mi minden lehet még.” De mit ér mindez, kérdezi majd magától Péter atya, amikor az az oldal, ahol „minden mecfália és szépség van”, nem az ő oldaluk, és amikor úgy meg vannak áldva ezzel a „görbe bosnyák barázdával, a szerzetesi kínokkal, a nyomorúságos papi bérrel és nehéz szolgálattal”, meg ezzel a sovány fekete földdel, melyben „minden gramm örömmek a lélek az ára”...

... „Az igaz, hogy ezen a földön sok szép dolog van, de mind a másé, amazok pedig csak vágyakban és gondokban gazdagok. Igaz az is”, hogy „az ő gyomruk is szépségért ég; ez a szépség pedig látható... de elérhetetlen és meg nem tartható; megfogni nem lehet, elloponi sem lehet, megvenni se, elrabolni sem lehet az emberektől, senkitől sem lehet kikünyerálni, mint a látomást, valószínűtlen és tisztavirág életű ez, mégis kedvesebb mindennél, ami él, ami való, és csak kezünket kell érte kinyújtanunk.” (Na obali)

... „Másnak és máshol lenni, olyan emberek közt, akik élnek, dolgoznak, szereznek, birtokolnak a maguk és mások örömeire. Birni valamit a világ szépségeiből, amely most csak időnként tűnik fel gyors röptében, mint valami soha nem látott szárnyas szívárvány, birni valamit abból a bőségből, amely kell hogy létezzon valahol, bár csak látomásszerű sejtelem” — ez a mottója az andrići próza nemes lázadásának.

Az, ami előtt Andrić hőseinek értelme megbomlik, amely előtt megszűnik a világ jelenségeivel való ellenőrzött és hasznos közlekedés, e hősök rendkívüli képességéből ered, hogy megérezzék és beleéljék magukat az élet értékébe, szépségébe és egyszerűségébe. A szépség pedig, hát az más lenne, mint az a vágy, hogy legyőzzük a valóság korlátait és fékjeit, más lenne, mint az az óhaj, hogy birtokoljunk és hatalmunkban tart-sunk olyan dolgot, amink nincs, és ami fölött nincs hatalmunk. Anika vagy Mustafa Madžar, Djerzelez vagy Avdaga Šarac acsarkodva lumpol-nak, és életeket tesznek kockára, élveznek a „sosem halunk meg” örömeiben miközben megkísérlik átlépni a történelem és a metafizika végső határállo-másait, darabokra törni nagyságuk és szabadságuk hiúságát, „saját egzisz-tenciára” és a tartós életű, felsőbbrendű lény státusára szert tenni. Ha ez pesszimizmus, az élethez való ragaszkodás pesszimizmusa ez, az erő és nem mindennapi tehetség pesszimizmusa, a bátorságé, amely méltó ellenfelet keres és próbál, olyant, aki megtanítaná őket, mi az igazi győzelem, mi a dicsőség, mi a boldogság, mik az élvezetek és mi a rettegés. Hát szenved-ve is nem optimisták akkor?

Andrić prózájának alapjaiba szenvedő lélek van beépítve, melyből, mint egy kiapadhatatlan és sötét forrásból, az a meggyőződés árad, hogy lehetetlen megőrizni tiszta lelkiismeretünket a világon akkor is, ha a kéz tiszta, és lehetetlen megteremteni a lelki egyensúly és nyugalom ál-lapotát. Az ember álmában is örökké adósa valakinek, és bűnös valami-ben. Ahogy a kreševáci vikárius, páter Marko mondja, „az isten és az ör-dög dolga nincs világosan és igazában elhatárolva, és nem tudni, senki sem tudja, kinek mekkora az ereje, és hol van közöttük az igazi mezsgye”. Minden, ami az embert körülveszi, tartósabbnak és erősebbnek látszik az embernél magánál. A harcban, melyben „ami csak van, végtelenül átko-zott”, az embert minden legyűri és alárendeli, úgyhogy mindinkább „elfe-lejtik és eltűnik a földben, amely sokkal erősebb... és tartósabb az ő éle-ténél”. A határtalan és közömbös világban az ember csak egy apró pont, amely mind halványabb és elvész a tér és idő végtelenségében. Valamiféle összelapított lény ő, a világ beláthatatlanságától és óriási voltától, annak indítékaitól, jelentéseitől és folyamataitól megnyomva és beszorulva. Mek-kora erő és hatalom kellett ahhoz — kérdezi páter Marko —, hogy mindez etöröltessék, és micsoda bölcsesség, hogy az ember elkerülje a nagyvilág minden csapdáját, melyet a kis emberi észnek állítottak, amikor ez a kis ész még saját magát is becsapja.

Andrić hősei, mivel úgy élnek ezen a világon, mintha kívül volnának a hazai tájakon, mindenkifölött érzik bukásuk elkerülhetetlenségét, csu-pán azt nem tudják, mikor, hol és mi okból következik az be. Ezért is él-nek a hatalomtól való rettegés jegyében, mely hatalom járja és pusztítja a világot, velük pedig nincs semmilyen érintkezésben. Az életnek ezekben a titokzatos és végzetes változásaiban ők csak a tárgy, mert úgy látszik, mintha minden változna, távozik és érkezik akaraton és tudaton ki-vül, melynek még választania vagy irányítania sem sikerül. Igaz, az em-ber sok mindent tud és sok mindent megérthet... „De ugyanez az ember, amikor lefekszik, nem tudja, milyen álma lesz, s amikor reggel felkel, és elindul a derús nap ígéretében, nem tudja, hogy végződik majd a napja, kivel fog találkozni, mit fog hallani, és azt sem, hova fogja vezetni a hal-lott szó.” (Na stadionu — A stadionban)

Bizonyosság, hit, ha más nem, hát az istenbe és igazságába vetett hit nélkül mire lehet alapozni erkölcsöt és értelmet, hogyan lehet élni? Ha

minden tett és minden szó, ahogy Jusuf, a bukott vezír mondja a *Most na Zepi* (Híd a Žepán) című elbeszélésben, rosszra vezet, mi mást tehet az ember, mint hogy sztoikusán tűri nehéz sorsát, és várja az ítéletnapot. Az ember tevékenysége és gondolkozása értékének minden tekintetben való viszonylagossá tétele minden vállalkozószelleműséget, a sorsunkra viselt gondot, minden törekvést értelmetlenné tesz. Az a tény, hogy semmit, ami kiutat és újjászületést jelenthetne, semmi igazán jót nem lehet tenni, tagadja minden akció célravezetését. Andrić hősei legtöbbször a tettvágy és a között a meggyőződés között ingadoznak, hogy tettük úgysem hoz lényeges változást kellemetlen helyzetükben. Válaszút előtt állnak mindig: megtenni, vagy sem, szembeszállni, vagy hagyni a dolgokat a maguk útján; szüntelen várakozásban élnek, az útésre emelt kéz lecsapása, a vihar kitérése előtti dermedtségben.

Ezeket az embereket és szegényes vidéküket, ahol élnek és sínylődnek, szüntelenül valami apokaliptikus viszontagság fenyegeti és lidércként nyomja. Mi ez? Az elkövetett bűnre való emlékezés-e, vagy pedig a beláthatatlan glasinaci síkság ez, melyen egy tehetetlen gyermek jajveszékkel a kígyó mérges, hegyes fogának marásától, vagy a homályos, szürke ég ez, melyből nem tudni, mi fog leszakadni, tán valami „ítéletidő”, „halálos nedvesség” rohama, „az életet megbénító” tél, mely „halálos pusztasággá” változtatja az életet, vagy valami más, valahonnan a süket sötétségből, füveket pörkölő ragyogásból, névtelen holtakat görgető, megáradt vizekből érkező kísértet; mindig így érkezik a baj az emberhez. Ő pedig úgy a földhöz ragadt, akár „a keserű fű széljárta helyen”, hogy mindezt a sok bajt, melyek rászakadtak és életét átkozottá teszik, legyűrje és dacoljon az élet sohasem egészen ismert és mérhető hatalmasságaival.

A reménytelen és bizonytalan holnap Andrić alakjaiban fokozza a félelem és büntudat érzését, és szüntelen izzásban és a kellemes bódultság állapotában tartja. Innen van az, hogy „az első Ćorkantól az utolsó Mustafa Madžarig valahogy mindegyik fölfelé törekszik, mindegyiknek nagy és nagyobb vágyai vannak, furcsa, heves, eszelős nyugtalanságban élnek, állandó küzdelemben” (Milan Bogdanović); innen van náluk a gyűlöletnek és szerelemnek az az érthetetlen és zavaros, emberölésekhez vezető csálóka állapota. Ismeretlen tájak, valami más élet sejtelve lepi meg őket, valami kollektív „őrület és dühroham, amely időnként valóban megjelenik az efféle különvált és tespedt környezetben, amikor önmaguk szemében is nagy kérdőjelle válnak az emberek”. Így volt ez Ćorkannal is, amikor rajta felejtette szemét a sváb asszonyon. A szenvedélyek és illúziók hatalmas világa nyílt meg előtte, egy darab mennyország, „melybe ő sohasem léphetett be”. A szenvedély magasából olyannak látja magát, „amilyen szíve legmélyén, és látja azt a másik Ćorkant is, aki kanális és, meg sírokat, és temet mindent, ami a városban elpusztul; azt, aki mindennap a čaršija kellős közepén játszik és tamburázik a boltosok szórakoztatására. És ez az óriási különbség e két Ćorkan között, ez az ő fájdalma”, nagyobb fájdalom „mindennél, amit az ember csak elképzelni tud, de kimondani nem”. Ezt a fájdalmat mondja el Andrić egész műve.

De hogyan orvosolni ezt, és hogyan meglelni, kézen fogni a megszőkött valóságot, azt, melyben az ember megszabadulna az idő befolyásától és a látszattól, mint valaminek az értelmétől, hogy „saját egzisztenciájára tegyen szert”? Az ígélet földje vagy nem létezik, vagy ott van azoknak a kezében, „akik törvényeket hoztak, de lehet az is, hogy ott van egy örökké kérdezősködő logika gyanújában, és e logika nyilvánvalósága eltűnik a végtelenségben”. A valóság sohasem teljes önmagában, sohasem csak az, ami, hanem mindaz, ami érzékesen van, és az is, aminek látszik. Végső soron

valóság nincs, ha nem alkotjuk meg. Az ember számára csak annyi ideig létezik és tart, amennyit ő maga alkot meg és tölt ki. Mindig, amikor nem használja föl, az idő fogja őt felhasználni. És itt van a kezdete Andrić alakjai rettenetes és tragikus meddőségének és versenyfutásuknak az idővel, mely visszavonhatatlanul leteperte őket.

Andrić stílusa és nyelve azoknál az általános eszméknél, amelyek értelmezéssel levonhatók prózájából, s amelyek végső soron a világ népies anticipációjának egy formájára vezethetők vissza, ezeknél finomabb közlésekre és jelentésekre is alkalmas. *Razgovor sa Gojom* (Beszélgetés Goyával) című írásában Andrić arra a következtetésre jut, hogy az írónak nem szabad a maga éleslátására támaszkodnia, hanem „hallgassa figyelmesen a legendákat, a kollektív emberi törekvések e nyomait a századokon át, és belőlük igyekezzen megfelejti, amennyire lehet, sorsunk értelmét”. Írásművészetének mindenekelőtt nem az a célja, hogy valamely saját eszméjét erőszakolja a világra, hanem inkább az, hogy a látható nyomokon elindulva, megjelje azt a tévesen eldobott kártyalapot, amely az emberi nem egész későbbi sorsát olyan tragikussá tette. Korunk bajai — úgy tetszett neki — régi bűnökéből erednek, és még ma is bűnhődünk értük. Andrić azonban nagy kérdésére a feleletet nem a racionálisan közelíti meg, hanem a lét kérdésének érintésével. Prózájának forrásai nem ismeretelméletiek, hanem ontológiaiak. Tudni jó, de semmiféle tudás nem eléggé jó és igaz, ha nem szenvedésekből és megpróbáltatásokból ered, abból, amit az egzisztencia nem tud magáról, de önmagával magyaráz.

Az, amit ez a próza napvilágra hoz, csak részben szűnik meg sötétnék és bizonytalannak lenni; ami a legmélyebb benne — az képletesen a szavak között van elrejtve, e próza nyelve, stílusa, szerkezete, érzelmi és eszmevilága hallgatolagos megegyezésében.

Az élet rejtélyének és valóságérthetőségének eltúlzását Andrić egy kafkai irodalmi „trükkkel” tette funkcionálissá és meggyőzővé. Hőseinek különcködő, holdkóros és nem egyszer mániákus világában a hétköznapi logikája uralkodik, és ebben minden miértnek megvan a maga azértja. Történeteinek minden eseménye, minden halál s minden tett ésszerű és érthető okokból és indítékokból történik. Abszolút logikai tisztaság uralkodik itt, nincs merénylet a „józan ész ellen”, és mégis, e látszólagos logikából adódó végkövetkeztetés teljes joggal mondható abszurdumnak, melyet semmibe venni nem lehet, és amely visszavezet bennünket a kezdet kezdetéig.

Andrić nehéz gyermek- és ifjúkorának emléke és nyomai egész irodalmi művét is áthatják. A magány volt életének keresztje, de forrása is művének. Majdhogynem számkivetve a világból, a szerző ebben a magányban őrizte meg szeretetét és ragaszkodását az élethez. A múlt, jelen és jövő keveredett benne, és ez lehetetlenné teszi, hogy ezt a prózát a múltéunk tekintsük, ellenkezőleg, úgy kell vennünk, mint ami él, és mélyen belegyökerezve jelen van korunkban is, amelyben élünk. Mert ez a mű olyan kérdéseket vet fel, amelyek — mint ahogy Kierkegaard mondja — nem választhatók el az embertől, amíg az, ami most is. És minden jövő ennyiben az övé is.

Borbély János fordítása